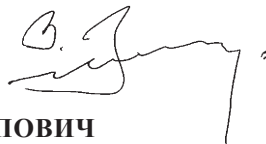

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ПИЛИПЕНКО ВОЛОДИМИР ПИЛИПОВИЧ

УДК 341.64:347(37):341.322.5

**ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ЗА РИМСЬКИМ СТАТУТОМ
МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Одеса – 2024

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор юридичних наук, професор
БЕХРУЗ Хашматулла,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
завідувач кафедри міжнародного
та європейського права

Опоненти: доктор юридичних наук, професор
ГУТНИК Віталій Володимирович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
професор кафедри міжнародного права;

доктор юридичних наук, професор,
Заслужений працівник освіти України
СТРЕЛЬЦОВА Євдокія Джонівна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
завідувачка кафедри загальноправових дисциплін та
міжнародного права;

доктор юридичних наук, професор
ТИМЧЕНКО Леонід Дмитрович,
Державний податковий університет,
професор кафедри міжнародного права

Захист відбудеться «09» березня 2024 р. о 11-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.136.01 Міжнародного гуманітарного університету (65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33).

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Міжнародного гуманітарного університету (65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33).

Реферат розісланий «06» лютого 2024 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Д. Г. Манько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. 24 лютого 2022 року російська федерація здійснила збройну агресію і розпочала повномасштабну війну проти нашої держави. Агресивна війна, яку рф розв'язала з 2014 року і веде проти України, уже забрала життя тисячі героїв – захисників і захисниць нашої Батьківщини, а також мирних громадян, змусила декілька мільйонів осіб залишити свої домівки, завдала збитків від зруйнованих внаслідок бойових дій будинків й об'єктів інфраструктури, підірвала економіку нашої держави, боляче вдаривши насамперед по незахищених верствах населення, вона супроводжується широкомасштабними і грубими порушеннями основоположних прав та свобод людини і громадянина на території всієї України.

Водночас значення збройної агресії і повномасштабної війни проти України пов'язане не лише із зазначеними вище факторами, безпосередньою небезпекою для європейського регіону, загальною загрозою миру, міркуваннями гуманітарного, економічного, політичного та соціального характеру – агресія підриває сучасний міжнародний правопорядок, який ґрунтується на загально визнаних принципах міжнародного права, Статуті ООН, Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародно-правових актах.

Питання ратифікації Статуту Міжнародного кримінального суду і приведення у відповідність до нього та норм міжнародного гуманітарного, кримінального, кримінального процесуального законодавства, є вкрай важливим з точки зору збройної агресії рф проти України. Як слушно зазначається у Рекомендаціях парламентських слухань на тему «Актуальні питання зовнішньої політики України», схвалених Постановою Верховної Ради України від 24 травня 2017 року № 2069-VIII, «Протидія збройній агресії рф проти України, відновлення територіальної цілісності України, захист і відновлення прав громадян України, які постраждали в ході агресії та/або перебувають на тимчасово окупованих територіях, зокрема в окремих районах Донецької і Луганської областей, є ключовим пріоритетом і визначальним завданням Української держави».

Отже, сьогодні для Української держави і суспільства головним пріоритетом і визначальним завданням є відновлення територіальної цілісності України, забезпечення її національної безпеки в умовах війни, яку розв'язала проти неї російська федерація.

Необхідною складовою державної та правової політики України, спрямованої на захист державного суверенітету є правова політика держави, зорієнтована на притягнення до міжнародно-правової відповідальності

держави-агресора і до кримінальної відповідальності осіб, що вчинили воєнні злочини.

Стратегія національної безпеки України, схвалена Указом Президента України № 392/2020, визначає основні напрями такої політики, зокрема – міжнародний. Так, пункт 43 Стратегії визначає, що «Україна продовжить позовну роботу у міжнародних судових інстанціях із притягнення російської федерації до міжнародно-правової відповідальності». Не менш важливим напрямом є притягнення фізичних осіб, які вчинили воєнні злочини на території України або проти України, до індивідуальної кримінальної відповідальності.

Спрямованість кримінально-правової політики України в умовах війни роблять її унікальною та такою, що потребує серйозного наукового обґрунтування, фактичним фундаментом якого є визнання збройної агресії проти України.

Також важливо констатувати, що вчинення РФ актів агресії проти України є об'єктивним фактом, оскільки ґрунтується на фактичній, реальній ситуації і не залежить від визнання або невизнання акту агресії відповідної держави. Так, з аналізу Звітів Офісу прокурора Міжнародного кримінального суду (2016, 2017, 2018, 2020 рр.) випливає, що збройний конфлікт на території України кваліфіковано так: 1) територія АРК та м. Севастополь перебуває під ефективним контролем РФ з 18 березня 2014 року, коли було оголошено про приєднання Криму до її складу. На території АРК та м. Севастополь має місце міжнародний збройний конфлікт між Україною та РФ, який триває з 26 лютого 2014 року; 2) на Сході України з 30 квітня 2014 року триває неміжнародний збройний конфлікт між Україною та неурядовими озброєними угрупованнями (так звані «ДНР» та «ЛНР»). Крім того, на Сході України найпізніше з 14 липня 2014 року відбувається міжнародний збройний конфлікт між Україною та РФ і за умови доведення здійснення загального контролю РФ над неурядовими озброєними угрупованнями можна буде говорити про наявність на Сході України єдиного міжнародного збройного конфлікту, що переріс у повномасштабне російське вторгнення у лютому 2022 року.

Зміни, що відбуваються останнім часом у сфері міжнародного правопорядку, об'єктивно потребують адекватної реакції міжнародного співтовариства для запобігання порушенням невід'ємних прав людини та нації, швидкої і постійної реакції міжнародного співтовариства на скоювані міжнародні злочини. В умовах сучасності можна констатувати прогрес міжнародного права у цьому напрямі, що є результатом сформованості одних із найважливіших його галузей – міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права.

Важливим засобом забезпечення стабільності міжнародно-правових відносин є формування у системі міжнародного права інституту міжнародної кримінальної юстиції, поява якого зумовлена насамперед необхідністю утворення дієвого механізму захисту міжнародного правопорядку, що все ще потерпає в результаті збройних конфліктів, які неминуче спричиняють порушення загально визнаних принципів і норм міжнародного права, відповідальності за вчинення міжнародних злочинів, а також потреби встановити чіткі межі міжнародної відповідальності держав та індивідуальної кримінальної відповідальності індивідів за міжнародним правом.

Із заснуванням у 90-х роках ХХ століття міжнародних кримінальних трибуналів під егідою ООН, а саме – Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєних на території колишньої Югославії з 1991 року (у подальшому – МТКЮ) та Міжнародного кримінального трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення, вчинені на території сусідніх держав у період з 1 січня 1994 до 31 грудня 1994 року (у подальшому – МКТР), а також у зв'язку із прийняттям в 1998 році Римського статуту Міжнародного кримінального суду, у вітчизняній науці міжнародного права спостерігається різке підвищення інтересу до питань кримінальної відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного і, відповідно, міжнародного кримінального права, яке криміналізує такі правопорушення.

Загалом проблема відповідальності за воєнні злочини набуває особливої актуальності через їхню підвищену небезпеку, масштаби їх скоєння, значущість об'єктів, на які вони посягають.

Суспільно-політичні події останніх років, а саме системні та масові порушення прав людини, що мали місце з боку держави стосовно учасників руху Євромайдан, агресія РФ, проведення Антитерористичної операції / Операції Об'єднаних сил, тимчасова окупація окремих територій України та визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду на умовах Римського Статуту, нарешті повномасштабна агресія РФ проти України засвідчили невідповідність законодавства України про кримінальну відповідальність положенням міжнародного кримінального права. Практика кримінального переслідування та покарання за фактами скоєння воєнних злочинів виявляє недосконалість норм, зафіксованих у міжнародному кримінальному та міжнародному гуманітарному праві та національному кримінальному законодавстві держав про кримінальну відповідальність за воєнні злочини, а також інституційно-правового механізму її конкретизації

та реалізації. У цьому контексті важливо зауважити, що чинне кримінальне законодавство України у сфері кримінальної відповідальності за воєнні злочини (ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни») не вповні відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України, оскільки має узагальнений характер, не містить всеосяжного переліку серйозних порушень міжнародного гуманітарного права.

Актуальність проблематики дослідження зумовлюється також і тим, що наразі у вітчизняній юридичній науці жваво обговорюються питання необхідності ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду та приведення українського законодавства і практики у відповідність до його положень, а також норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права.

Серед монографічних праць, в яких досліджено окремі аспекти окресленої проблематики, можна назвати наукові студії таких вітчизняних, а також зарубіжних учених: Х. Бехруза, М. В. Буроменського, А. С. Гавердовського, М. М. Гнатовського, К. В. Громовенка, М. В. Грушко, Н. В. Дрьоміної, А. І. Дмитрієва, В. І. Дяченка, Н. А. Зелінської, О. В. Касинюк, А. О. Кориневича, В. М. Корецького, Т. Р. Короткого, С. П. Кучевської, В. М. Лисика, М. І. Мельника, М. Моріса, В. Пелла, О. Р. Поєдинок, В. П. Попович, А. С. Мацка, В. М. Репецького, Т. Л. Сиройд, Є. Л. Стрельцова, В. О. Тулякова, Б. Б. Ференца, М. І. Хавронюка, Н. В. Хендель, Н. І. Цись, М. В. Цюрупи, В. Х. Ярмакі та інших.

Дослідження присвячене розв'язанню науково-прикладної проблеми, пов'язаної з обґрунтуванням теоретичних, методологічних та міжнародно-правових засад регламентації інституту воєнних злочинів у сучасному міжнародному праві. Зазначена проблема спричинена недостатньою розробленістю теоретичних положень та недосконалістю правового регулювання в означеній сфері правовідносин, а також зовнішніми чинниками (збройна агресія РФ проти України, спроба анексії Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, збройне протистояння на Сході України, повномасштабне вторгнення 2022 року, руйнування системи універсальної (міжнародної) та регіональної безпеки і загальновизнаних принципів міжнародного права), що обумовлюють перегляд й уточнення нормативних і доктринальних положень щодо формування та реалізації державної політики України у сфері забезпечення національної безпеки, зокрема, в контексті удосконалення чинного законодавства і практики щодо притягнення до відповідальності фізичних осіб за скоєння воєнних злочинів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках наукових

досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий і культурний вимір» на 2016–2020 роки (Державний реєстраційний номер 0116U001842) та «Правове та соціальне життя України у людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 роки, плану науково-дослідницької роботи кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія» «Міжнародне право в період трансформації міжнародного правопорядку та захист національних інтересів України» на 2016–2020 роки та «Міжнародне право та захист прав людини у цифрову еру» на 2021–2025 роки, а також наукової теми Південного регіонального центру Національної академії правових наук України «Регіональна юридична наука: спадкоємність і модернізація» на 2019–2024 роки а також наукової теми Південного регіонального центру Національної академії правових наук України «Регіональна юридична наука: спадкоємність і модернізація» на 2019–2024 роки та відповідає комплексній темі науково-дослідної роботи Міжнародного гуманітарного університету “Екзистенційні виклики освіти, науки, безпеки та здоров’я в сучасних умовах глобалізації та цифрової трансформації суспільного життя” (державний реєстраційний номер 0123U1017585).

Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 9 від «12» червня 2017 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є формулювання концепції воєнних злочинів за Римським статуттом і законодавством України, обґрунтування правових та організаційних засад інституту індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

Для досягнення мети були визначені такі *завдання* дослідження:

з’ясувати концептуальні засади дослідження криміналізації воєнних злочинів у науці міжнародного права;

простежити становлення і розвиток ідей про закони і звичаї війни у міжнародному праві;

охарактеризувати поняття, склад воєнного злочину за міжнародним кримінальним правом та виявити контекстуальні обставини його вчинення;

виявити особливості ознак воєнних злочинів за Статутом Міжнародного воєнного трибуналу для суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі та Статутом Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу;

визначити особливості складів воєнних злочинів за статутами Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу щодо Руанди;

охарактеризувати роль і значення Римського статуту Міжнародного кримінального суду у становленні відповідальності за воєнні злочини;

виявити сферу застосування норм міжнародного гуманітарного права, порушення яких становить воєнний злочин;

охарактеризувати категорії воєнних злочинів за Римським статутом Міжнародного кримінального суду та визначити юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів;

встановити процесуальні аспекти розслідування та притягнення до відповідальності осіб, які підозрюються у скоєнні воєнних злочинів;

охарактеризувати правову регламентацію статусу потерпілих та особливості участі законних представників потерпілих у розгляді справ про воєнні злочини у Міжнародному кримінальному суді;

проаналізувати особливості відшкодування шкоди потерпілим від міжнародних злочинів Міжнародним кримінальним судом;

охарактеризувати поняття і механізм імплементації норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права до національних правових систем;

дослідити особливості імплементації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо відповідальності за скоєння воєнних злочинів у державах-учасниках Римського статуту;

виявити особливості законодавства і практики України щодо імплементації міжнародного гуманітарного права і положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини, що виникають з приводу криміналізації серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (воєнних злочинів) у міжнародному праві, а також у зв'язку із реалізацією інституту відповідальності за воєнні злочини.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні питання воєнних злочинів за Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

Методи дослідження. У роботі використана сукупність теоретичних та емпіричних методів дослідження. Так, використання гносеологічного методу уможливило здійснити аналіз теоретико-правових засад дослідження, а саме в процесі огляду основних доктринальних джерел за тематикою дослідження (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1., 2.3, 2.3, 3.1, 3.3). Історико-правовий метод надав можливість порівняти різні історичні стани феномену інституту воєнних злочинів та системи його елементів в міжнародному та національному аспектах (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1., 3.1, 4.1). Логіко-семантичний і формально-логічний методи використано з метою вдосконалення понятійного апарату шляхом визначення понять «воєнний злочин», «збройний конфлікт», «спільна злочинна діяльність»

та ін. (підрозділи 1.1, 1.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1). Порівняльно-правовий метод було використано під час реалізації усіх завдань дослідження (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.3, 3.3, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.3). Використання системно-структурного методу допомогло виявити і проаналізувати сучасний стан розвитку законодавства й практики України в контексті визначення воєнних злочинів та їх елементів (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.2, 3.3, 4.1). Методи групування, класифікації і аналітичний метод застосовано в межах визначення правових засад діяльності і компетенції Міжнародного кримінального суду в контексті притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності за скоєння воєнних злочинів, а також з'ясування правових засад розвитку міжнародно-правового співробітництва України з Міжнародним кримінальним судом (підрозділи 3.1, 3.3, 5.1, 5.2, 5.3). Метод прогнозування уможливив окреслити перспективні напрями удосконалення законодавчого забезпечення діяльності органів державної влади України в контексті приведення у відповідність чинного законодавства про воєнні злочини до норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права (підрозділи 4.3, 5.3, 5.3).

Емпіричну базу дослідження становлять міжнародно-правові акти, резолюції Генеральної Асамблеї ООН, аналітичні матеріали Верховної Ради України, Офісу Прокурора Міжнародного кримінального суду, Офісу Генерального прокурора та ін.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації визначається тим, що вона є одним із перших у вітчизняній юридичній науці комплексним правовим дослідженням проблематики міжнародних злочинів за Римським статутом Міжнародного кримінального суду, а також проблеми імплементації положень Римського статуту про воєнні злочини в законодавстві і практику України. Новизну дисертаційного дослідження відображають також теоретичні і прикладні положення, висновки та пропозиції, зокрема:

уперше:

сформульовано авторське визначення складу воєнних злочинів та визначена їх юридична природа. Під «складом воєнного злочину» пропонується розуміти сукупність встановлених джерелами міжнародного кримінального права об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують діяння як воєнний злочин за міжнародним кримінальним правом. Обґрунтовується теза про те, що юридична природа воєнних злочинів є дуалістичною, адже, до них, з одного боку, належать злочини, що полягають у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права, спрямовані проти інтересів осіб, що беруть безпосередню участь у цих конфліктах, а з

іншого боку – серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права, покликано захищати права та інтереси осіб, які безпосередньо участі у збройних конфліктах не беруть;

запропоновано авторську дефініцію поняття «воєнний злочин» як серйозного порушення міжнародного гуманітарного права, яке застосовується у збройних конфліктах міжнародного та/або неміжнародного характеру, що тягне за собою індивідуальну кримінальну відповідальність згідно з нормами міжнародного кримінального права. Вбачається, що хоча таке визначення не є розгорнутим, оскільки не вказує на всі суттєві ознаки аналізованих злочинних діянь, однак може бути відправним для їх концептуального розуміння, розмежування з іншими злочинами та використовуватися у цьому контексті в актах міжнародного права;

виокремлено два типи індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини: у межах національної та міжнародної кримінальної юрисдикції; обґрунтовано пріоритетний характер застосування національної кримінальної юрисдикції з можливою включеністю міжнародної кримінальної юрисдикції на засадах компліментарності за обставин небажання або нездатності національних судово-правоохоронних органів переслідувати осіб, які вчинили воєнні злочини; зазначені характерні особливості взаємозв'язку та взаємодії міжнародної та національних правових систем у сфері боротьби з воєнними злочинами;

визначено найбільш оптимальні і можливі, з урахуванням особливостей Кримінального кодексу України та Римського статуту Міжнародного кримінального суду, напрями і способи імплементації законодавства України про кримінальну відповідальність відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, які повинні відбуватися шляхом комплексних змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів, а також включати криміналізацію всіх діянь, визнаних злочинними за Римським статутом як таких, які потрапляють до розділу, що стосувалися співробітництва з МКС та окремими його органами;

обґрунтовано необхідність впровадити до чинного Кримінального кодексу України припису про відповідальність командирів (начальників) за невжиття заходів у контексті запобігання скоєння воєнних злочинів підлеглими, а так само неприпинення воєнного злочину, який вчиняється підлеглим, а також невжиття військовим командиром (начальником) належних заходів щодо притягнення підлеглих до кримінальної відповідальності за вчинення воєнного злочину;

запропоновано впровадити кримінальну відповідальність за захоплення заручників під час збройного конфлікту міжнародного та/або неміжнародного характеру, яка б визначала відповідальність за захоплення або тримання

цивільних осіб, що перебувають під захистом Женевських конвенцій, як заручників, з метою спонукання противника до вчинення та/або утримання від вчинення будь-якої дії як умови звільнення заручника;

запропоновано впровадити кримінальну відповідальність за примус громадян, що проживають на тимчасово окупованій території України, до отримання громадянства держави-окупанта та розглянути можливість внесення змін до статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, закріпивши у ній такий склад воєнного злочину, як примус населення окупованої території до отримання громадянства держави-окупанта;

удосконалено:

співвідношення понять «порушення законів та звичаїв війни» та «воєнні злочини», і з'ясовано, що обсяг норми, передбаченої у ст. 438 Кримінального кодексу України, вужчий за норму про воєнні злочини, що міститься у Статуті Міжнародного кримінального суду і не охоплює усіх видів збройних конфліктів;

з урахуванням використовуваного державою (у взаємозв'язку з типом його правової системи, чинними в ньому конституційними положеннями та його міжнародно-правовими зобов'язаннями) способу встановлення кримінальної відповідальності за воєнні злочини, виділено основні моделі криміналізації серйозних порушень міжнародного гуманітарного права;

ідеї щодо інституційно-правового механізму реалізації індивідуальної кримінальної відповідальності за воєнні злочини, особливостями якого є: 1) можливість ступеневого розвитку відносин кримінальної відповідальності за воєнні злочини в рамках, відповідно, спочатку національної та, далі, міжнародної кримінальної юрисдикції; 2) диференціація типів та моделей реалізації кримінальної відповідальності за воєнні злочини; 3) взаємозв'язок міжнародної та національних правових систем, взаємодія компетентних органів кримінальної юстиції як умова нормального функціонування розглянутого механізму;

отримали подальший розвиток:

доктринальні погляди щодо механізмів узгодження норм внутрішньодержавного та міжнародного права і визначення правової природи імплементації норм міжнародного гуманітарного й міжнародного кримінального права в національне законодавство;

підходи щодо взаємодії міжнародних договорів, загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права і законодавства України про кримінальну відповідальність за скоєння воєнних злочинів, а саме щодо необхідності закріплення у законодавстві України конкретного переліку воєнних злочинів, передбачених Римським статутом Міжнародного кримінального суду;

концепції щодо виокремлення групи міжнародних злочинів як самостійного виду злочинів, що мають бути виведені в окремий розділ Кримінального кодексу України;

погляди на систему розділу XX Кримінального кодексу України, внаслідок чого констатовано невідповідність між формою (назвою) розділу та його змістом, а також висловлено міркування автора щодо місця вказаного розділу в системі Кримінального кодексу України.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що наукові узагальнення доведені до рівня конкретних висновків і рекомендацій. Це робить їх придатними для застосування у практиці правотворчої та правозастосовної діяльності, а також прискорення процесів формування ефективних механізмів забезпечення протидії воєнним злочинам, зокрема:

у науково-дослідницькій сфері – при підготовці аналітичних матеріалів щодо тенденцій подальшого розвитку інституту воєнних злочинів у сучасному міжнародному праві (Акт впровадження результатів дисертації Пилипенка В. П. на тему “Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики” №84/21 від 21 грудня 2021 року Науково-дослідного інституту Львівського університету бізнесу і права);

у правотворчій діяльності – у законотворчій діяльності Комітетів Верховної Ради України в контексті удосконалення чинного законодавства України в сфері регламентації воєнних злочинів;

в освітньому процесі – у закладах вищої освіти України при викладанні навчальних дисциплін «Міжнародне кримінальне право», «Міжнародне гуманітарне право», «Кримінальне право» та ін., підготовці навчально-методичних матеріалів, проведення лекційних занять та семінарів (Акт впровадження №96/15 від 22 листопада 2023 року “Про впровадження результатів дисертаційного дослідження Пилипенка В. П. на тему “Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики” в навчальний процес ЗВО “Львівський університет бізнесу і права””).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконане автором самостійно у повному обсязі з урахуванням новітніх досягнень вітчизняної юридичної науки і практики міжнародного права. У спільно опублікованих працях особистим внеском здобувача є: у праці Пилипенко В. П., Пилипишин П. Б., Раданович Н. М. «Особливості правового регулювання прав людини під час збройних конфліктів» – обґрунтування потреби оновлення чинного кримінального законодавства України загалом, та в сфері регламентації воєнних злочинів зокрема; у праці Пилипенко В. П., Слюсарчук Х. Т., Пилипишин П. Б., Бойченко С. В. «Порушення прав людини

воєнними злочинами: теорія та практика» – висвітлення законодавчих пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства України і практики України у контексті приведення законодавства України про воєнні злочини у відповідність до норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права; у праці Volodymyr Pylypenko, Svitlana Bondarenko, Roman Kolisnichenko, Natalia Runcheva, Krzysztof Gornyak and Serhii Drobotov «Information and Analytical Support Threat Monitoring and Means of Overcoming Challenges to National Security: International Legal Aspect» – обґрунтування необхідності доєднання України до системи міжнародної кримінальної юстиції через ратифікацію Статуту Міжнародного кримінального суду для здійснення ефективного притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів.

Апробація результатів дослідження. Висновки і положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія». Наукова доповідь Пилипенка Володимира Пилиповича «Правова оцінка воєнних злочинів за Римським Статутом Міжнародного Кримінального суду» була обговорена та схвалена на засіданні Південного регіонального центру Національної академії правових наук України 28 грудня 2023 року. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Дніпро, 3–4 лип. 2020 р.); «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Запоріжжя, 26–27 черв. 2020 р.); «Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування» (м. Запоріжжя, 22–23 жовт. 2021 р.); «Наука, освіта, технології та суспільство: нові дослідження та перспективи» (м. Полтава, 2 лип. 2022 р.); «Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу» (м. Київ, 24 берез. 2023 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладені в одноособовій монографії, 19 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 3 наукових статтях у зарубіжних періодичних виданнях, а також 5 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, що містять 14 підрозділів, та загальних висновків, списку використаних джерел – 502 найменувань на 60 сторінках, додатків на 8 сторінках. Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 465 сторінок, із яких основного тексту 377 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, зазначається зв'язок обраної теми з планами науково-дослідних робіт, формулюються мета і завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет, використані методи дослідження, викладено наукову новизну роботи, висвітлено практичне значення й апробацію результатів дослідження, вказані публікації за темою дослідження.

Розділ 1 «Доктринально-методологічні засади дослідження інституту відповідальності за скоєння воєнних злочинів в контексті міжнародного права» складається з трьох підрозділів, в яких визначається історія формування поняття міжнародних злочинів, розвиток цього поняття та формування даного поняття в сучасному міжнародному праві.

У *підрозділі 1.1 «Історичні та методологічні засади дослідження воєнних злочинів у науці міжнародного права»* проводиться дослідження витоків формування концепції воєнних злочинів та методологічних підходів до їхнього дослідження. Простежено погляди на поняття міжнародних злочинів, що висловлювалися філософами права часів Просвітництва, їхню еволюцію в XIX столітті в працях українських та зарубіжних вчених. Виявлено концептуальну основу формування міжнародного кримінального права як права, що в матеріально-правовому сенсі відбиває норми міжнародного гуманітарного права, які підлягають захисту кримінально-правовими засобами, а з іншого боку права, що формується під впливом національних правових систем, в першу чергу, системи загального права, однак зі значним впливом континентального права. Продемонстровано як ідея міжнародного злочину формувалася як автономна концепція, незалежна від національних правових систем. Робиться висновок щодо того, що процес формування поняття та єдиної концепції міжнародних злочинів не завершений та триває в практиці органів міжнародної кримінальної юстиції.

У *підрозділі 1.2 «Становлення і розвиток системи законів і звичаїв ведення війни у міжнародному праві»* проводиться періодизація формування законів і звичаїв ведення війни. Визначається, що початок процесу формування міжнародних кримінально-правових заборон певних діянь, що з точки зору сучасності можна розглядати як міжнародні злочини, припадає на XV століття. В цей період з'являється сама ідея забороненості певних діянь, однак, системна криміналізація таких діянь на міжнародному рівні починається за урахуванням досягнень національних правових систем не раніше другої половини XIX століття. Формуються органи та правила кримінального судочинства для розгляду справ про правопорушення скоєні в рамках чи у зв'язку зі збройним конфліктом. Третій етап, що тривав від

кінця XIX століття до завершення Другої Світової Війни характеризується формуванням перших інститутів міжнародної юстиції та початком розробки та стандартизації норм міжнародного кримінального права. Наступний, четвертий період, що тривав від закінчення Другої Світової Війни і до розпаду двополярної системи міжнародних відносин у 1990-х роках, характеризувався формуванням спочатку міжнародно-правових, а згодом кримінально-правових заборон на міжнародному рівні серйозних порушень законів і звичаїв війни. Створюються органи міжнародної кримінальної юстиції, які мають юрисдикцію щодо воєнних злочинів. Також розвиваються національні кримінальні, кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі норми у цій галузі. П'ятий період розвитку міжнародного кримінального права розпочався зі створенням Міжнародного кримінального суду і триває по наш час. На цьому етапі відбувається диверсифікація органів міжнародної кримінальної юстиції, розвивається процес національно-правової імплементації міжнародних зобов'язань. Це включає криміналізацію воєнних злочинів на національному рівні, а також вжиття заходів щодо їх запобігання та припинення. Сучасна система взаємодії національних та міжнародних правозастосовчих органів у сфері кримінальної відповідальності за воєнні злочини продовжує формуватися та розвиватися.

У підрозділі 1.3 «Поняття «воєнний злочин» у доктрині та практиці міжнародного кримінального права» зазначається, що воєнні злочини становлять окрему категорію злочинів, скоєних військовослужбовцями та цивільними особами за умов збройних конфліктів. Ці злочини характеризуються умисним порушенням правил ведення воєнних дій, встановлених міжнародним гуманітарним правом. Для деяких злочинів цієї категорії (наприклад, серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року) не застосовуються терміни давності, і за наявності достатніх підстав може застосовуватися універсальна юрисдикція.

Склад воєнного злочину можна як поєднання об'єктивних і суб'єктивних ознак: об'єкта, об'єктивної боку, суб'єкта, суб'єктивної боку, що з скоєнням діяння під час збройного конфлікту чи у з ним. Ці ознаки фіксовані у джерелах міжнародного права, насамперед у нормах міжнародного кримінального права, і характеризують діяння як воєнний злочин. Конкретні об'єктивні та суб'єктивні ознаки воєнних злочинів докладно аналізуються у рішеннях сучасних міжнародних кримінальних органів. Розглядаючи воєнні злочини в контексті сучасних позицій, загалом цілком обґрунтовано визначити їх як серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що застосовується у збройних конфліктах міжнародного та/або неміжнародного характеру і спричиняють індивідуальну кримінальну відповідальність

відповідно до норм міжнародного кримінального права. Таке визначення, хоч і не є розгорнутим, оскільки не вказує на всі суттєві ознаки аналізованих злочинних діянь, однак може бути відправним для їх концептуального розуміння, розмежування з іншими злочинами та використовуватися в цьому контексті в актах міжнародного права.

Розділ 2 «Історичний розвиток концепції воєнних злочинів в міжнародному праві» складається з двох підрозділів та присвячений дослідженню історії формування поняття та складів воєнних злочинів в практиці міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*.

У підрозділі 2.1 «Воєнні злочини за Статутом Міжнародного воєнного трибуналу для суду і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі та Статутом Міжнародного воєнного трибуналу для Далекого Сходу» зауважується, що міжнародні воєнні трибунали в Нюрнберзі та Токіо стали одними з найбільш значущих подій в історії сучасного міжнародного права, коли юридичний механізм був використаний для притягнення до відповідальності тих, хто скоїв злочини проти миру, серйозні воєнні злочини, злочини проти людяності. У цьому контексті вони заклали основи міжнародного кримінального правосуддя.

Ідея, згідно з якою обвинувачені в міжнародних злочинах повинні постати перед трибуналом, була новацією в міжнародному праві, до створення Нюрнберзького трибуналу об'єктами відповідальності за міжнародним правом були держави, а не індивіди. Хоча були укладені деякі договори, в яких встановлювалася індивідуальна кримінальна відповідальність, але жоден з них не був успішним.

Стан справ змінився саме зі створенням Нюрнберзького трибуналу і закріпленням принципу про те, що будь-яка особа, незалежно від посади або військового звання, має нести відповідальність за міжнародні злочини. Цей принцип став загальноновизнаним і отримав свій розвиток у практиці міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії і Руанді, Міжнародного кримінального суду, Спеціального суду по Сьєрра-Леоне та інших змішаних трибуналів, а також у діяльності національних судів, що здійснюють кримінальне переслідування винних осіб на основі принципу універсальної юрисдикції.

У підрозділі 2.2 «Воєнні злочини за Статутами міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та кримінального трибуналу по Руанді» досліджується еволюція органів міжнародної кримінальної юстиції з урахуванням досвіду міжнародних кримінальних трибуналів, утворених за наслідками Другої світової війни. Так, Нюрнберзький і Токійський трибунали були «багатонаціональними» – вони представили тільки одну частину міжнародного співтовариства – переможців.

Інакше кажучи, у Нюрнберзі кожна з чотирьох держав, що перемогли, мала можливість здійснювати кримінальне переслідування обвинувачуваних самостійно; вони зволіли, замість цього, заснувати об'єднаний трибунал, діючи одночасно від імені всіх. Рівною мірою це стосується і Трибуналу для Далекého Сходу. Сучасні трибунали ad hoc – представляють не групу держав, це – органи міжнародного співтовариства в цілому. Судді Трибуналу, що є громадянами багатьох країн світу, привносять із собою широту світогляду і досвід, необхідний для вирішення поставлених перед ними складних завдань. Трибунали не зв'язані національними правилами стосовно процедури або юрисдикції. Стосовно Трибуналів щодо колишньої Югославії і Руанді важливо зазначити таке: рішення, які ухвалювали ці трибунали, беззаперечно, також сприяли розвитку судової практики, що стосується скоєння міжнародних злочинів фізичними особами. Крім того, зі створенням цих трибуналів було встановлено принцип прямої індивідуальної кримінальної відповідальності у міжнародному праві. Це в подальшому надало можливість Міжнародному кримінальному суду здійснювати судове переслідування фізичних осіб за порушення міжнародного права, навіть якщо такі порушення мали місце в межах однієї держави. Більше того, створення спеціальних трибуналів стало значним великим поштовхом до створення постійного міжнародного кримінального суду, адже «тільки суд, який володітиме загальною міжнародною юрисдикцією щодо притягнення до кримінальної відповідальності фізичних осіб та механізмом прийняття справ до свого провадження, зможе реально впливати на сучасні міжнародні відносини».

Відзначається, що трибунали ad hoc за своєю правовою природою не можна вважати універсальними органами кримінального правосуддя, які поширюють свою юрисдикцію в часі і просторі на всіх фізичних осіб, які скоїли діяння, що визнаються злочинними згідно з нормами міжнародного права. Ці Трибунали у своїй діяльності «прив'язані» як до кола осіб, так і до території. Виходячи з положень відповідних статутів та інших документів міжнародних органів кримінальної юстиції, а також з урахуванням вивчення практики їх діяльності, можливо вказати на такі характерні ознаки конкретизації та реалізації кримінальної відповідальності за воєнні злочини в рамках міжнародної кримінальної юрисдикції: 1) значущість і, одночасно, специфіка ініціювання розслідування і кримінального переслідування у справі про воєнний злочин у рамках міжнародної кримінальної юрисдикції; 2) особлива роль обвинувача (прокурора) в ході попереднього розслідування і в цілому – під час провадження кримінальних справ у міжнародних органах кримінальної юстиції; 3) особлива значимість співробітництва інститутів міжнародного кримінального правосуддя з державами,

національними органами кримінальної юстиції в ході кримінального переслідування і покарання у справах про воєнні злочини. Зазначені ознаки наповнюються конкретним диференційованим змістом у рамках відповідної моделі міжнародної кримінальної юрисдикції. Узагальнюючи діяльність міжнародних трибуналів, слід зазначити, що хоч вони й досягали своєї головної мети – притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності осіб, винних у скоєнні міжнародних злочинів, та все ж не були досконалыми, оскільки не могли запобігти будь-якому іншому міжнародному злочину, вчиненому вже після їх створення. Внаслідок постійної неконтрольованості міжнародних збройних конфліктів та тяжких злочинів під час них з'явилася необхідність у створенні постійно діючого міжнародного судового органу, який би закрити собою існуючу в міжнародному праві прогалину та закріпив би в міжнародному праві наявність нового інституту. Таким закономірним етапом стало заснування міжнародним співтовариством Міжнародного кримінального суду в Римі у 1998 році.

Розділ 3 «Концепція воєнних злочинів у Римському статуті Міжнародного кримінального суду» складається з трьох підрозділів та присвячений аналізу проблематики закріплення поняття міжнародних злочинів у Римському статуті.

У підрозділі 3.1 *Роль і значення Римського статуту Міжнародного кримінального суду в становленні відповідальності за воєнні злочини* обґрунтовується, що на сьогоднішній день Статут Міжнародного кримінального суду є центральним документом міжнародного кримінального права. Він заклав правову основу Міжнародного кримінального суду та встановив для нього новий тип процесуального права. Статут Міжнародного кримінального суду також став важливим етапом у розвитку матеріального міжнародного карного права. У ст. 5 відображено чотири «ключові» злочини міжнародного кримінального права – «класичні» Нюрнберзькі ухвали, а також злочин геноциду. Геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії підрозділені у ст.ст. 6, 7, 8 та 8bis Статуту Міжнародного кримінального суду на більш ніж 70 конкретних складів. Щодо цього цінність Статуту Міжнародного кримінального суду полягає, перш за все, в узагальненні та консолідації раніше роз'єднаних правових положень.

Найбільш інноваційний вплив Статут Міжнародного кримінального суду вплинув на загальні принципи міжнародного кримінального права. У той час як документи, що передували Статуту, містили лише окремі положення, Статут Міжнародного кримінального суду став першим документом, що містить систему правил, що належать до «загальних принципів» міжнародного кримінального права. Заснування Міжнародного кримінального суду стало

проривом у розвитку міжнародного кримінального права, хоча навіть у цій його частині ще далеко від завершення.

У підрозділі 3.2 «Сфера застосування норм міжнародного гуманітарного права, порушення яких становить воєнні злочини» наголошується на відмінності між правом на війну як міжнародно-правовим інститутом, що дозволяє застосування сили та правом війни, тобто власне міжнародним гуманітарним правом. Відзначається, що термін «збройний конфлікт» є точнішим за термін «війна» та стосується події, що має часові, просторові та інші обмеження, які дозволяють відділити його від періоду відсутності збройного конфлікту. Застосування міжнародного гуманітарного права обмежується періодом існування збройного конфлікту. В цей період держава відповідає за дотримання міжнародного гуманітарного права своїми військовослужбовцями. У підрозділі також розглядається застосування міжнародного гуманітарного права за колом осіб, особливо в світлі типології комбатантів, що можуть брати участь у збройному конфлікті, та концепції незаконних комбатантів (відомих також як непривілейовані воюючі). Робиться висновок, що застосування міжнародного гуманітарного права охоплює такі сфери як обмеження щодо способів ведення війни, зокрема деяких видів зброї та методів ведення війни, включаючи воєнну тактику. Інша сфера – захист осіб, які не беруть участі або припинили брати участь у воєнних діях. Окремо в підрозділі досліджуються права і обов'язки сторін що обороняються та що нападають з дотримання міжнародного гуманітарного права. Робиться висновок щодо значення застосування норм міжнародного гуманітарного права в контексті регламентації інституту відповідальності за скоєння воєнних злочинів в міжнародному праві та національному законодавстві.

Підрозділ 3.3. «Категорії воєнних злочинів за Статутом Міжнародного кримінального суду» присвячений аналізу положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, зокрема ст. 8, що стосується воєнних злочинів. Робиться висновок про наявність в Римському статуті чотирьох категорій воєнних злочинів, а саме серйозних порушень Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, інших серйозних порушень законів і звичаїв війни, які застосовуються в міжнародному збройному конфлікті у встановлених рамках міжнародного права, серйозних порушень спільної статті 3 Женевських конвенцій у випадку збройного конфлікту неміжнародного характеру, інших серйозних порушень законів і звичаїв війни, що застосовуються в збройних конфліктах неміжнародного характеру у встановлених рамках міжнародного права. З урахуванням цього поділу наголошується, що передумови для створення сучасної системи воєнних злочинів, були закладені з укладанням Женевських конвенцій 1949 року

та Протоколів до них, причому останні суттєво розширили коло діянь, що можна вважати серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права. Визнання їх воєнними злочинами Римським статутом стало логічним завершальним кроком в процесі криміналізації таких діянь. Зокрема це проявилось у введенні поняття «інших серйозних порушень» законів і звичаїв війни, що спиралося на напрацювання Додаткових протоколів, однак були конкретизовані саме у вигляді воєнних злочинів в Римському статуті.

Розділ 4 «Особливості процедури розгляду справ про воєнні злочини та правовий статус підозрюваних та потерпілих у міжнародному кримінальному суді» складається з трьох підрозділів та присвячений аналізу проблем забезпечення організації та процедури розгляду справ про воєнні злочини в міжнародних кримінальних провадженнях.

У підрозділі 4.1 «Процесуальні аспекти розслідування та притягнення до відповідальності осіб, які підозрюються у скоєнні воєнних злочинів» розглядаються способи здійснення Міжнародним кримінальним судом своєї юрисдикції та особливості юрисдикції цієї першої постійно діючої міжнародної кримінальної судової установи. Докладно досліджуються відповідні положення Римського статуту, а також документи, що регулюють судові процедури МКС, зокрема Правила процедури і доказування, Регламент Секретаріату суду та інші. Розглядаються процесуальні повноваження та обов'язки Прокурора Суду, окремих судових палат та суддів. Розглядаються елементи процесуального статусу окремих осіб в рамках кримінального провадження в МКС та на окремих його стадіях. Окремо розглядаються процесуальні аспекти провадження в апеляційній палаті МКС як органі апеляційної інстанції щодо звичайних палат. Досліджуються особливості використання зазначених процедур Україною при зверненні до Міжнародного кримінального суду. На підставі наявної інформації досліджуються особливості кримінального провадження проти президента держави-агресора, що розпочато Міжнародним кримінальним судом шляхом видачі ордеру на його арешт.

У підрозділі 4.2 «Правова регламентація статусу потерпілих та особливості участі законних представників потерпілих у розгляді справ про воєнні злочини в Міжнародному кримінальному суді» досліджуються особливості процесуального статусу потерпілих та їхніх законних представників при розгляді МКС справ про воєнні злочини. Наголошується, що наділення вказаної категорії осіб спеціальним процесуальним статусом, тобто самостійним набором прав та обов'язків в міжнародному кримінальному процесі стало революційною новацією Міжнародного кримінального суду порівняно з попередніми органами міжнародної кримінальної юстиції. Підкреслюється, що наділення потерпілих та їхніх законних представників

особливим процесуальним статусом стало результатом безпосередньо діяльності самого Міжнародного кримінального суду. Так, Римським статутом не визначено ніяких особливих прав та обов'язків для даних категорій осіб. Вони з'являються в Правилах процедури та доказування, ухвалених Судом. Потерпілі та свідки відіграють активну роль в розгляді справ, можуть самостійно заявляти про свій статус потерпілих та обирати способи участі в кримінальному провадженні. Суд, в свою чергу, прийняв на себе зобов'язання щодо захисту потерпілих та свідків в кримінальному провадженні. Це зближує положення потерпілих та свідків в міжнародному кримінальному провадженні з положенням відповідних осіб в національних судових провадженнях.

У підрозділі 4.3 «Особливості відшкодування шкоди потерпілим від воєнних злочинів» розглядаються процесуальні особливості відшкодування шкоди потерпілим від воєнних злочинів, що здійснюється Міжнародним кримінальним судом. Наголошується, що така процедура може здійснюватися як за запитом потерпілого, так і за рішенням самого Суду. Досліджується порядок та процедура розгляду Судом такого запиту, порядок їх передачі Палатам та ухвалення рішення за відповідними зверненнями. Виявляються особливості практики Суду в питаннях відшкодування шкоди потерпілим. Розглядаються правові підстави порядок функціонування та процедури Цільового фонду, утвореного Асамблеєю держав-учасниць Римського статуту МКС. Наголошується на важливості добровільних внесків як основного джерела поповнення Цільового фонду, що дозволяє добитися незалежності процедур відшкодування шкоди від стягнення такої шкоди з конкретних винуватців, яке може бути пов'язане з додатковими труднощами, чи взагалі неможливе. Робиться висновок про інноваційність процедур відшкодування шкоди Міжнародним кримінальним судом порівняно з попередніми органами міжнародної кримінальної юстиції.

Розділ 5 «Проблеми імплементації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів в законодавство і практику України» складається з трьох підрозділів та присвячений аналізу проблем проблематики застосування напрацьовань Міжнародного кримінального суду в боротьбі з міжнародними злочинами в Україні, в тому числі в аспекті імплементації Римського статуту, виконання рішень Міжнародного кримінального суду та імплементації практики МКС до української правозастосовної практики.

У підрозділі 5.1 «Поняття та механізм імплементації норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права» розглядається поняття імплементації в теорії і практиці міжнародного права, а також порядок та способи застосування міжнародних правил імплементації

до норм міжнародного кримінального права. Наголошується, що під імплементацією розуміється передбачена міжнародним договором система заходів контролю за його виконанням. В доктрині під імплементацією в цілому розуміється система впровадження норм міжнародного договору в національне законодавство. Зазначається, що національно-правові механізми імплементації містять в собі сукупність правових та інституційних засобів, що їх використовують суб'єкти міжнародного права на міжнародному та національному рівнях. Досліджуються поширені способи імплементації міжнародних норм, зокрема рецепція, трансформація, відсилання.

Розглядаються особливості механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права, під яким розуміється система засобів, що використовуються в цілях всебічної, своєчасної та повної реалізації державами зобов'язань, прийнятих в рамках міжнародного гуманітарного права. Наголошується, що такі заходи можуть здійснюватися державами як індивідуально, так і колективно, наприклад у випадках спільних розслідувань чи визначення держав-покровительок у збройних конфліктах. Досліджується структура національних механізмів імплементації міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, зокрема правові засоби виконання міжнародних зобов'язань, система державних органів, уповноважених на реалізацію міжнародних зобов'язань, національна правозастосовча практика та організаційні способи, що застосовуються на внутрішньодержавному рівні для забезпечення імплементації міжнародно-правових зобов'язань.

У підрозділі 5.2 «*Особливості імплементації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо відповідальності за скоєння воєнних злочинів у державах-членах Римського статуту Міжнародного кримінального суду*» проводиться порівняльно-правове дослідження особливостей імплементації положень щодо воєнних злочинів Римського статуту МКС в окремих державах-учасниках. Наголошується, що порядок та особливості імплементації норм щодо міжнародних злочинів визначаються як зовнішніми вимогами, що встановлюються в рамках правових режимів, які визнає держава, так і внутрішньодержавним законодавством щодо імплементації та відповідністю імплементованих положень поточному законодавству держави. Зазначається, що держави мають значну свободу розсуду щодо порядку імплементації норм міжнародного кримінального права до своїх законодавств. Ключовим параметром лишається ефективність здійснення кримінального переслідування, що має бути продемонстрована в правовій системі держави-учасниці. У цьому сенсі Римський статут не є строгим приписом, а радше джерелом стандартів, що має сприйняти держава. При цьому, держава може обрати шлях інкорпорації міжнародного

кримінального права до свого законодавства або відсилки до Римського статуту, що дозволить використовувати його як частину права держави.

Особливості імплементації норм міжнародного кримінального права до національних законодавств розглядаються на прикладі Федеративної Республіки Німеччина та Хорватії. Так, ФРН пішла модифікації свого кримінального законодавства у відповідності до вимог Римського статуту. У Кримінальному кодексі Хорватії здійснено практично пряму рецепції норм Римського статуту з доданням окремих положень, актуальних для даної конкретної країни, зокрема щодо визначення злочинної групи, яка вчиняє міжнародний злочин.

Констатується, що ідеальній моделі імплементації положень Римського статуту щодо міжнародних злочинів не існує. Процес ратифікації виявляється тривалим та складним навіть у державах, що були першими підписантами Статуту, що відображається як в документах Суду, так і в документах регіональних організацій, таких як Рада Європи. Це підкреслює складність та неоднозначність процесу імплементації. Однак, досвід держав, що здійснювали заходи з імплементації Римського статуту, має неоціненне значення для України, яка наразі здійснює зусиль з впровадження нових матеріально-правових та процесуально-правових норм, що дозволять їй налагодити повноцінне співробітництво з Міжнародним кримінальним судом.

У підрозділі 5.3 «Законодавство і практика України щодо імплементації міжнародного гуманітарного права і положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду» розглядається проблематика імплементації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Охарактеризовано шлях України від підписання Статуту через визнання його неконституційним, аж до усвідомлення необхідності застосування його для міжнародного кримінального переслідування винних у воєнних злочинах, скоєних на території України з 2014 року.

Розглядаються спроби України подолати проблему, створену рішенням Конституційного Суду щодо неконституційності Римського статуту, зокрема проекти законів, спрямованих на імплементацію положень Статуту щодо міжнародних злочинів без формальної його ратифікації. У такому випадку йдеться не про ратифікацію як про міжнародне зобов'язання, а про гармонізацію законодавства з Римським статутом як про добровільний акт держави. Проаналізовано зміни до кримінального процесуального законодавства України, спрямовані на створення можливостей з повноцінного співробітництва України з МКС, наголошено на окремі виявлені проблеми та шляхи їх вирішення. Констатується необхідність змін до Кримінального кодексу України в такий спосіб, аби забезпечити відповідність закріплених в

ньому складів кримінальних правопорушень нормам щодо складів злочинів, встановлених Римським статутом, а також щодо необхідності повноцінного впровадження в українське кримінальне законодавство концепції кримінальної відповідальності. Робляться конкретні пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства, зокрема щодо необхідності впровадження до Кримінального кодексу України складу кримінального правопорушення захоплення заручників як воєнного злочину. Пропонується також впровадити в кримінальне законодавство України складу воєнного злочину у вигляді примусу громадян, що мешкають на окупованій території, до прийняття громадянства держави-окупанта. Пропонується розглянути можливість внесення відповідних змін до Римського статуту.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** дисертаційного дослідження викладено найсуттєвіші результати роботи та наведено авторське розв'язання наукової проблеми щодо регламентації інституту воєнних злочинів у сучасному міжнародному праві. Найважливішими висновками роботи є такі положення:

1. Обґрунтовано доводиться, що кримінально-правові норми про відповідальність за воєнні злочини формувалися протягом тривалого часу. У цьому періоді можна виділити кілька етапів, що характеризуються особливими рисами. Так, перший період: з найдавніших часів до кінця XIX століття позначений появою обмежень на засоби та методи ведення війни, поступове закріплення у внутрішньодержавному праві дедалі більшої кількості складів воєнних злочинів, скоєних у воєнний час проти цивільного населення, а також відсутністю міждержавних механізмів притягнення винних до відповідальності та міжнародно-правових норм про воєнні злочини. Другий період – з кінця XIX століття до 1941 року – характеризується бурхливим розвитком міжнародного гуманітарного права, ухваленням комплексу міжнародно-правових норм, спробами організації міжнародного судового переслідування осіб, винних у воєнних злочинах на національному рівні. Цьому періоду також властивий подальший розвиток воєнного кримінального законодавства окремих держав, у тому числі розвиток норм про відповідальність за воєнні злочини. Третій період – з 1945 до 1991 року – можна охарактеризувати як подальший розвиток міжнародного гуманітарного права, суттєве розширення його сфери, осмислення результатів Нюрнберзького та Токійського міжнародних воєнних трибуналів, підтвердження принципів, що були ними сформульовані. Четвертий, сучасний період – з 1991 року до сьогодні, визначається розвитком різноманітних

органів міжнародної кримінальної юстиції, практики правозастосування, уточнення міжнародних кримінально-правових категорій та ознак складів злочинів, у тому числі й воєнних. Це пов'язано з розвалом двополярної системи міжнародних відносин та переходом до багатополярного світу, в якому стала можливою згода більшості держав, зокрема п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН щодо необхідності створення спеціальних міжнародних органів кримінальної юстиції. Крім того, особливістю сучасного періоду є неоднозначність думок про міжнародне кримінальне право загалом та про правозастосовну практику щодо воєнних злочинів зокрема. Тим не менш, у цих неоднозначних обставинах багатьма державами вживаються заходи щодо імплементації міжнародно-правових норм, які, поряд зкриміналізацією відповідних діянь, закликають до міждержавного співробітництва з органами міжнародної кримінальної юстиції.

2. Еволюція законів і звичаїв війни була тривалим процесом, що розтягнувся щонайменше на пів тисячоліття від перших спроб засудження діянь, що посягали на тодішні уявлення про гуманність до судових процесів ХХ століття та ухвалення конвенцій, що врегулювали порядок ведення бойових дій та наклали на них певні обмеження. У сучасному міжнародному праві практично зникло розмежування між застосуванням норм міжнародного гуманітарного права як до міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктів: сьогодні не лише «право Женеви», але і «право Гааги» поширюються на будь-які збройні конфлікти, незалежно від їхнього характеру. Розповсюдження міжнародно-правової відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності, які скоюються у період збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру, – сучасна концепція міжнародного гуманітарного права.

3. Специфіка індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародним правом за воєнні злочини зумовлена специфікою правової природи їх об'єкта та умов їх скоєння. Зазначені злочини: відбуваються в умовах збройного конфлікту (міжнародного або неміжнародного характеру) і є багатооб'єктними, оскільки безпосередньо виражаються у серйозному порушенні встановлених міжнародним гуманітарним правом (правом збройних конфліктів) правил ведення воєнних дій, причому в механізмі забезпечення дотримання цих правил важливу роль покликані відігравати внутрішньодержавні та міждержавні заходи правового й організаційного характеру, пов'язані із заподіянням шкоди особам та об'єктам, що перебувають під заступництвом міжнародного гуманітарного права; за фактом їх скоєння військовослужбовці також зазіхають на військовий правопорядок (безпека ведення бойових дій у воєнний час); віднесені до злочинів проти миру та безпеки людства; можуть відбуватися у рамках плану,

політики, мати широкомасштабний характер, або є результатом ексцесів та злочинної діяльності окремих фізичних осіб. Зазначені особливості, зі свого боку, дають змогу розмежувати воєнні злочини з іншими злочинами проти миру та безпеки людства, зумовлюючи диференціацію моделей конкретизації і реалізацію індивідуальної кримінальної відповідальності за їх скоєння.

4. Подальший розвиток міжнародного кримінального права як галузі сучасного міжнародного права у напрямі, визначеному Статутом та Вироком Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу, істотно вплинули на поняття суверенітету держави, на її обмеження у певних рамках. Основним досягненням Нюрнберзького та Токійського трибуналів треба вважати висновок, що у сучасному міжнародному праві систематичні, достовірно підтверджені грубі порушення прав людини та основних свобод, такі, наприклад, як геноцид, расова дискримінація, злочини проти людяності, не можуть розглядатися як кримінальні діяння, що входять виключно до внутрішньої компетенції держави. Право держави судити у національних судах своїх громадян чи інших осіб, які вчинили злочини на території цієї держави, що не виключає індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за скоєння міжнародних злочинів за вироками органів міжнародної кримінальної юстиції.

5. Розвиток концепції міжнародних злочинів пов'язаний з діяльністю Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (МКТЮ) та Міжнародного трибуналу щодо Руанди (МТР). Інновацією стала позиція Апеляційної палати обох трибуналів про те, що поняття воєнного злочину охоплює всі порушення міжнародного гуманітарного права, а не тільки серйозні, зокрема всі порушення Гаазької конвенції 1907 року та всіх Женевських конвенцій. Інша інновація – застосування поняття воєнного злочину до неміжнародних збройних конфліктів. Було підтверджено звичайний характер злочинів проти людяності та те, що вони можуть бути вчинені в неміжнародних збройних конфліктах. Також було зроблено крок вперед у визначенні видів кримінальної відповідальності, що була поділена на індивідуальну та відповідальність начальника за дії своїх підлеглих. Також у діяльності МКТЮ з'являється поняття спільної злочинної діяльності як форми співучасті, що полягає в єдиній моделі злочинної поведінки.

6. Принципи Статуту та Вироку Нюрнберзького трибуналу щодо воєнних злочинів були не тільки сприйняті міжнародними трибуналами *ad hoc*, але більшість з них отримали подальший розвиток у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Основні принципи кримінального судочинства, сформульовані у Статуті та Вироку Нюрнберзького трибуналу, а також у рішеннях Нюрнберзького трибуналу з процедурних питань, можна розбити на такі категорії: права та обов'язки осіб, які беруть участь

у справі; принципи розслідування та кримінального переслідування; принципи подання доказів і доведення; принципи судового розгляду; принципи призначення покарання; принципи оскарження та перегляду вироків суду. На відміну від Статуту Нюрнберзького Трибуналу, Римський статут Міжнародного кримінального суду у розвиток статутів трибуналів *ad hoc* передбачив механізм захисту потерпілих та свідків, передбачивши, що Судова палата забезпечує, щоб розгляд був справедливим і швидким, проводився при повному дотриманні прав обвинуваченого та з належним урахуванням необхідності захисту потерпілих і свідків.

7. Кожний воєнний злочин, по суті, є серйозним порушенням міжнародного гуманітарного права. Він може бути скоєним лише за конкретних обставин збройного конфлікту, в якому діє МГП. Тож аби зрозуміти, які саме злочини можуть вважатися воєнними, треба зрозуміти часову та просторову дію міжнародного гуманітарного права. Останнє починає свою дію у момент початку будь-якого збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного та припиняється з його завершенням, за винятком окремих положень, наприклад, щодо обов'язку повернення військовополонених. У просторовому сенсі МГП охоплює всю територію держав, що залучені до міжнародного збройного конфлікту, або будь-які території, яких торкається неміжнародний збройний конфлікт.

8. Воєнний злочин, як визначено міжнародним кримінальним правом, визначається поєднанням об'єктивних і суб'єктивних елементів, викладених у джерелах міжнародного кримінального права, які відрізняють поведінку від воєнного злочину. Через відсутність єдиного кодифікаційного акту в міжнародному кримінальному праві навряд чи можливо здійснити послідовну і обґрунтовану класифікацію воєнних злочинів за традиційними ознаками, прийнятими в теорії кримінального права. Проте з позиції конструкції об'єктивної сторони таких злочинів їх можна поділити на: 1) формальні – норми лише конкретизують дії без опису будь-яких наслідків, таких як напади на цивільних осіб та інші об'єкти, що охороняються; 2) матеріальні – норми встановлюють обов'язкові наслідки, що настають внаслідок вчиненого діяння, наприклад убивство або поранення учасника бойових дій, який здався в полон або є беззахисним.

Правова природа воєнних злочинів є дуалістичною, оскільки вони охоплюють два види злочинів. По-перше, це злочини, пов'язані з порушенням правил поведінки під час збройних конфліктів, спрямовані проти осіб, які безпосередньо беруть участь у цих конфліктах. По-друге, вони охоплюють порушення міжнародного гуманітарного права, яке спрямоване на захист прав та інтересів осіб, які не беруть безпосередньої участі у збройних конфліктах.

9. Індивідуальна кримінальна відповідальність у міжнародному праві може бути конкретизована і реалізована в рамках міжнародної або національної кримінальної юрисдикції, причому національна форма є основною, а міжнародна форма має компліментарний характер і застосовується переважно у тих випадках, коли національний правозастосовник через різноманітні політико-правові фактори (спектр яких досить широкий – від відсутності в національному законі відповідної норми або небажання правозастосовника застосовувати її або міжнародну норму, до припинення самої держави, нездатності органів державної влади здійснювати юрисдикцію в межах території держави, злочинності поведінки владних структур і державної політики, що проводиться) позбавляється такої можливості. Відповідно, виділяються два типи зазначеної відповідальності (у рамках національної та міжнародної кримінальної юрисдикції).

10. Революційною для Міжнародного кримінального суду стала правова регламентація статусу потерпілих. Статути попередніх кримінальних трибуналів не передбачали виділення окремої регламентації прав та обов'язків цієї категорії осіб. МКС надав потерпілим право самостійної участі як сторони в їхніх справах, зокрема транслювати свої думки, позиції, наводити аргументи. При цьому Суд був зобов'язаний брати до уваги особливості окремих категорій осіб, таких як діти, літні люди, жертви сексуального чи гендерно обумовленого насильства тощо. Інакше кажучи, вперше були закріплені гарантії прав потерпілих. Також потерпілим була надана згода самостійно звертатися до МКС із заявами про визнання їхнього статусу як потерпілих. Крім того, з'явилася така категорія як законні представники потерпілих.

11. Міжнародний кримінальний суд уперше встановив правила відшкодування шкоди потерпілим, хоча ці норми залишаються доволі розмитими (наприклад, незрозуміло як саме визначається шкода чи вразливість категорії особи). Однак Правила процедури Суду все ж встановили порядок спрямування запитів щодо відшкодування шкоди. На таке відшкодування можуть претендувати як фізичні, так і юридичні особи. Правилами процедури і доказування встановлюється порядок слухань справ щодо відшкодування у палатах та регламентації рівня їхньої публічності. Важливим кроком вперед стало створення Асамблеєю держав-учасниць Цільового фонду, який діє в інтересах відшкодування шкоди потерпілим та поповнюється за рахунок добровільних внесків, що робить його незалежним від фактичного стягнення шкоди зі злочинців.

12. Механізм імплементації міжнародного договору дає підстави ввести його до національного законодавства. Міжнародна система імплементації складається зі створених на підставі міжнародних угод

універсальних, регіональних і локальних міжнародних організацій, спеціалізованих установ та їхніх допоміжних органів. За їхньою допомогою стає можливим об'єднання зусиль держав і міжнародних організацій у реалізації чинних норм міжнародного права. На національному рівні імплементація норм міжнародного гуманітарного права становить систему засобів, спрямованих на всебічну, своєчасну і повну реалізацію зобов'язань за міжнародним гуманітарним правом. Національний механізм імплементації у кожній державі має тільки йому властиві особливості. Вони закріплені в національному правопорядку, діють завдяки системі державних органів, уповноважених на реалізацію міжнародно-правових зобов'язань, включають не тільки національне законодавство, але й практику правозастосування. Обов'язок імплементації ґрунтується на принципі *pacta sunt servanda*, відповідно до якого всі міжнародні зобов'язання держави повинні виконуватися нею з доброї волі. Особливості імплементації норм міжнародного гуманітарного права випливають з юридичної природи зобов'язань за МГП, специфічного предмета правового регулювання та особливостей її застосування у часі та щодо кола осіб.

13. Основне зобов'язання з переслідування винних у міжнародних злочинах несе держава. У зв'язку з цим криміналізація на національному рівні відповідних діянь набуває особливого значення. Держави можуть при цьому піти шляхом повної інкорпорації шляхом безпосереднього застосування, відсилки або копіювання, або шляхом трансформації власного кримінального права так, аби воно відповідало Римському статуту. При цьому, держави мають повну свободу вибору моделі імплементації, а її оцінка може бути проведена лише шляхом оцінки ефективності кримінального переслідування конкретних злочинців, що повинно відповідати критеріям здатності та бажання, встановленим Римським статутом. Аналіз кримінального законодавства деяких зарубіжних держав демонструє цілу низку вдалих прикладів імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство з метою попередження воєнних злочинів. Такі, зокрема, приклади Республіки Хорватія (інкорпорація), Федеративної Республіки Німеччина (кодифікація).

14. Тривалий час, аж до 2014 року, норми кримінального права України щодо воєнних злочинів, так само як і норми про інші міжнародні злочини, не застосовувалися правоохоронними органами України. Водночас унаслідок окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, а також збройної агресії РФ і повномасштабного вторгнення російських військ до нашої держави в 2022 році, кількість воєнних злочинів постійно зростає. Крім того, чинний КК України хоч і передбачає відповідальність

за такі злочини, але не повною мірою гармонізований з положеннями міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права щодо відповідальності за них. Це, своєю чергою, спричиняє негативні наслідки щонайменше з двох причин: по-перше, держава Україна не може повноцінно переслідувати кримінально-правовими засобами осіб, які вчинили воєнні злочини згідно з нормами міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, а по-друге, Україна, будучи стороною низки міжнародних договорів про відповідальність за воєнні злочини, повною мірою не виконує своїх зобов'язань стосовно повної криміналізації на національному рівні діянь, що кваліфікуються в міжнародному праві як воєнні злочини. При ратифікації Римського статуту КК України необхідно доповнити новими складами кримінальних правопорушень, зокрема кримінальним правопорушенням захоплення заручників із числа цивільного населення однієї сторони збройного конфлікту іншою стороною. Інше кримінальне правопорушення, що має бути введене до Кримінального кодексу України, – примус до відмови від громадянства України та отримання громадянства держави-окупанта на тимчасово окупованій території України. Доцільно розглянути можливість введення до ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду складу злочину примусу населення окупованої території до отримання громадянства держави-окупанта. Крім того, одним із головних завдань органів державної влади України, насамперед Верховної Ради України, є розробка та своєчасне ухвалення законодавства, спрямованого саме на запровадження режиму співробітництва з Міжнародним кримінальним судом, навіть якщо вже існують певні нормативно-правові акти, якими запроваджено співробітництво з окремих питань.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Пилипенко В. П. Воєнні злочини в сучасному міжнародному праві: питання теорії та практики : монографія. Одеса : Юрид. літ., 2021. 320 с.

Наукові статті у фахових виданнях:

2. Пилипенко В. П. Роль Палати попереднього провадження Міжнародного кримінального суду під час розслідування воєнних злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки* : зб. наук. пр. Херсон, 2017. Вип. 3, т. 2. С. 166–170. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/330/314>

3. Пилипенко В. П. Склад воєнного злочину за міжнародним кримінальним правом. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2017. Вип. 79. С. 110–116. URL: <http://www.apdp.in.ua/v79/17.pdf>

4. Пилипенко В. П. Становлення і розвиток системи правової регламентації правил (законів і звичаїв) ведення збройних конфліктів у міжнародному договірному праві. *Правові системи*. 2017. №3/4. URL: http://legalsystems.net.ua/?page_id=247

5. Пилипенко В. П. Воєнні злочини в контексті Статуту Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії. *Правові системи*. 2018. № 3. 2018. С. 586–600. URL: http://legalsystems.net.ua/wp-content/uploads/2021/07/”ПРАВОВІ-СИСТЕМИ”_2018_3..pdf

6. Пилипенко В. П. Воєнні злочини як серйозні порушення Женевських конвенцій, 1949 р. в контексті міжнародного кримінального права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 6. С. 81–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2018_6_12

7. Пилипенко В. П. Роль органів міжнародної кримінальної юстиції у забезпеченні дотримання норм міжнародного гуманітарного права. *Правові системи*. 2018. Вип. 1–2. С. 454–462. URL: http://legalsystems.net.ua/?page_id=392

8. Пилипенко В. П. Воєнні злочини в Статутах Міжнародних кримінальних трибуналів та Римському статуті Міжнародного кримінального суду. *Право. UA*. 2020. № 2. С. 5–11. URL: http://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/5-_Pylypenko.pdf

9. Пилипенко В. П. Деякі питання імплементації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду у законодавство держав-членів. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 4. С. 147–153. <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.4.25>

10. Пилипенко В. П. До питання про приєднання України до Римського статуту Міжнародного кримінального суду: теоретичні і практичні аспекти. *Наше право*. 2020. №2. С. 9–18. <https://doi.org/10.32782/NP.2020.2.2>

11. Пилипенко В. П. Проблеми імплементації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів в законодавство держав-учасниць. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 16–26. <https://doi.org/10.32782/EP.2020.2.3>

12. Пилипенко В. П. Воєнні злочини в системі міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. *Право. UA*. 2021. № 3. С. 157–165. <https://doi.org/10.32782/LAW. UA.2021.3.25>

13. Пилипенко В. П. Деякі питання співробітництва України та Міжнародного кримінального суду: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 273–279. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.41>

14. Пилипенко В. П. До питання щодо реалізації міжнародно-правової відповідальності Російської Федерації за скоєння злочину агресії та інших міжнародних злочинів. *Правові новели*. №13. 2021. С. 131–139. <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.19>

15. Пилипенко В. П. Застосування норм міжнародного гуманітарного права до збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру в контексті воєнних злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 317–324. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.52>

16. Пилипенко В. П. Особливості механізму імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національне законодавство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 329–332. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/82>

17. Пилипенко В. П., Слюсарчук Х. Т., Пилипишин П. Б., Бойченко С. В. Порушення прав людини воєнними злочинами: теорія і практика. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. Т. 28, № 4. С. 270–278. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(4\).2021.270-278](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(4).2021.270-278)

18. Pylypenko V. F., Pylypyshyn P. B., Radanovych N. M. Features of legal regulation of human rights in armed conflicts. *Вісник Національної академії правових наук*. 2021. Т. 28, № 1. С. 43–52. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(4\).2021.270-278](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(4).2021.270-278)

19. Пилипенко В. П. До питання про міжнародно-правову кваліфікацію злочинних діянь Російської Федерації під час повномасштабної агресії в Україні. *Право України*. 2022. № 6. С. 69–87. <https://doi.org/10.33498/loou-2022-06-069>

20. Пилипенко В. П. До питання про юридичну природу та зміст міжнародно-протиправного діяння в сучасному міжнародному праві. *Наше право*. 2022. № 2. С. 190–194. <https://doi.org/10.32782/NP.2022.2.27>

Наукові статті у зарубіжних періодичних виданнях:

21. Пилипенко В. П. Відповідальність за вчинення воєнних злочинів на виконання наказу. *Jurnalul juridic national: teorie și practică National law journal : theory and practice*. (Республіка Молдова). 2017. № 4 (Iulie). С. 186–189. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/4/42.pdf>

22. Pilypenko V. P. War crimes in the system of International Humanitarian and International Criminal Law. *Acta Moraviae*. 2020. № 1. S. 80–90. URL: <http://eipe.ucoz.net/journal/Acta.pdf>

23. Pylypenko V., Bondarenko S., Kolisnichenko R., Runcheva N., Gorniak Kr., Drobotov S. Information and Analytical Support Threat Monitoring and Means of Overcoming Challenges to National Security. *Trames Journal of the*

Humanities and Social Science. 2022. Vol. 26, ,iss. 4. P. 373–397. URL: <http://doi.org/10.3176/tr.2022.4.02>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Пилипенко В. П. Особливості імплементації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду в законодавство держав-учасниць. *Актуальні питання реформування правової системи України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 3–4 лип. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 116–121.

25. Пилипенко В. П. Проблемні питання застосування норм міжнародного гуманітарного права в контексті воєнних злочинів. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26–27 черв. 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 31–36.

26. Пилипенко В. П. До категорії «воєнних злочинів» в системі міжнародного кримінального права. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 жовт. 2021 р.). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 28–34.

27. Пилипенко В. П. Геноцид чи націоцид? До питання кваліфікації злочинних діянь росії на території суверенної України. *Наука, освіта, технології та суспільство: нові дослідження та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 2 лип. 2022 р.). Полтава, 2022. С. 31–33.

28. Пилипенко В. П. Засудження та покарання російських агресорів за злочини в Україні: проблеми міжнародно-правової юрисдикції. *Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 берез. 2023 р.) / Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2022. Ч. 2. С. 64–66.

АНОТАЦІЯ

Пилипенко В. П. Воєнні злочини за Римським статутом Міжнародного кримінального суду: питання теорії та практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – Міжнародне право. – Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 2024.

В дисертаційному дослідженні розглядаються теоретичні та практичні виконання норм Римського статуту про воєнні злочини. В роботі простежується розвиток принципів міжнародного кримінального права щодо воєнних злочинів. Проводиться періодизація формування норм міжнародного кримінального права на п'ять стадій, остання з яких розпочалася з початком діяльності Міжнародного кримінального суду і характеризується дедалі більшим усвідомленням державами необхідності імплементації норм міжнародного кримінального права у національне законодавство. Міжнародне гуманітарне право вплинуло на міжнародне кримінальне право, яке застосовується до всіх збройних конфліктів, міжнародних і неміжнародних.

Саме поняття воєнних злочинів концептуалізувалося з використанням понятійного апарату міжнародного кримінального права, однак ці дві сфери не є тотожними, і міжнародні злочини сягають своїм корінням як у міжнародне гуманітарне право, так і в національні правові системи, з яких було взято основні категорії злочинної поведінки. Можна говорити про одночасний розвиток понятійного апарату міжнародного гуманітарного права та поняття міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів.

Розглядається індивідуальна кримінальна відповідальність за воєнні злочини за міжнародним правом. Доведено, що такі злочини є багатооб'єктивним, оскільки вони порушують встановлені міжнародним гуманітарним правом принципи ведення воєнних дій, які містяться як у міжнародному, так і в національному законодавстві. Такі злочини порушують міжнародне право, є політикою держави чи озброєних груп, мають масштабний і системний характер. Особи можуть самостійно вчиняти воєнні злочини, що призводить до розуміння необхідності індивідуальної та колективної відповідальності.

Наголошується на необхідності відокремлення воєнних злочинів від інших міжнародних злочинів, таких як злочини проти людяності та агресія, для встановлення індивідуальної кримінальної відповідальності для кожного. Розглядається вплив міжнародних воєнних трибуналів, які були створені після Другої світової війни для переслідування та покарання воєнних злочинців. Ці трибунали значною мірою вплинули на державний суверенітет, обмежуючи свободу дій урядів у злочинній поведінці. Міжнародне право вимагало криміналізації найтяжчих злочинів, які хвилюють усе міжнародне співтовариство. Ці трибунали сформували сучасне поняття міжнародних злочинів. Хоча ідея засудження певної поведінки під час війни як незаконної існувала й раніше, засудження конкретних дій органами міжнародного кримінального правосуддя мало вирішальне значення для створення сучасного міжнародного

кримінального права. З окремих інцидентів виникла єдина філософія міжнародних злочинів, у тому числі воєнних.

Підкреслюється, що доктрина воєнних злочинів була розроблена органами міжнародного кримінального правосуддя такими як Міжнародний кримінальний трибунал щодо Колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди. Зокрема, ці трибунали встановили, що будь-яке порушення міжнародного гуманітарного права може бути міжнародним злочином згідно з міжнародним кримінальним правом. Трибунали також підтвердили, що поняття міжнародних злочинів, включаючи воєнні злочини, застосовуються в неміжнародних збройних конфліктах. Вони конкретизували форми співучасті у скоєнні воєнних злочинів.

В роботі простежується розвиток цих доктрин в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Водночас, розглядаються і нові підходи, що застосовані в Римському статуті. Так, ідея захисту жертв і свідків міжнародних злочинів, передбаченого Римським статутом, була цілковитим нововведенням, яке покращило судове провадження, поважаючи права всіх учасників.

У дисертаційному дослідженні стверджується, що воєнні злочини можуть бути вчинені лише в умовах збройного конфлікту і що міжнародне гуманітарне право дозволяє встановити юрисдикцію щодо них. З урахуванням цього, в роботі робиться наголос на часових і просторових рамках міжнародного гуманітарного права у збройних конфліктах. Дія МГП починається з початком збройного конфлікту та закінчується з його завершенням, за винятком норм, пов'язаних з подоланням його наслідків, наприклад повернення військовополонених. Розглянуто просторовий вплив міжнародного гуманітарного права на держави, що беруть участь у міжнародних збройних конфліктах і неміжнародних збройних конфліктах. Підкреслюється сфера застосування міжнародного гуманітарного права в неміжнародних збройних конфліктах. Наголошується, що просторові та часові рамки МГП дозволяють відрізнити воєнні злочини від звичайних загальнокримінальних злочинів, скоєних у ситуаціях внутрішньої напруги, народних заворушень, спорадичного насильства, терористичної діяльності тощо, чітко визначивши сферу застосування МГП у таких конфліктах. Міжнародне гуманітарне право застосовується до неміжнародних збройних конфліктів у повному обсязі, і будь-який воєнний злочин може бути скоєний у такому конфлікті, демонструючи однотайність органів міжнародного кримінального правосуддя.

В роботі обґрунтовується поняття воєнного злочину як сукупності об'єктивних і суб'єктивних ознак, встановлених міжнародним кримінальним

правом, які визначають дію як протиправну. З об'єктивної точки зору воєнні злочини можна поділити на злочини з формальним складом, які не вимагають настання злочинного результату, та злочини з матеріальним складом, які вимагають настання такого результату.

Розглянуто індивідуальну кримінальну відповідальність у міжнародному праві, яка може реалізовуватися в рамках національної або міжнародної кримінальної юрисдикції. Остання використовується, коли держава не може або не бажає переслідувати винних у міжнародних злочинах, наприклад через відсутність відповідного складу злочину в національному законодавстві. Аби забезпечити можливість такого переслідування, необхідно не просто ввести складові міжнародних злочинів до національного законодавства, але держави повинні також запровадити цілісні концепції міжнародного кримінального права, такі як командна відповідальність. Відсутність останньої в державному законодавстві заважає державі повноцінно переслідувати військових злочинців і може викликати питання щодо спроможності держави переслідувати командирів і вищих військових чиновників, які можуть нести відповідальність за злочини своїх підлеглих.

Розглядається правовий статус потерпілих та їхніх представників у Міжнародному кримінальному суді та відшкодування жертвам міжнародних злочинів. Міжнародний кримінальний суд дозволив потерпілим на рівних брати участь у кримінальних процесах. Захищаючи права жертв, керівні документи Суду враховують унікальні потреби дітей, людей похилого віку та жертв сексуального та гендерного насильства. МКС дозволив жертвам звертатися до Суду безпосередньо або через адвокатів для визнання себе в якості жертв та подальшої участі в процесі. В роботі проведено оцінку встановлених МКС стандартів компенсації жертвам міжнародних злочинів. Підкреслено право на справедливе відшкодування для фізичних та юридичних осіб. Розглядаються методи, що використовуються палатами МКС для розгляду справ про компенсацію жертвам та регулювання публічності. Досліджується правова основа та механізм Трастового фонду, який компенсує жертвам і поновлюється за рахунок добровільних внесків держав Римського статуту МКС.

У дисертації досліджено процедури імплементації міжнародного кримінального права про воєнні злочини в законодавство України. Наголошується, що включення міжнародно-правових приписів до національного законодавства полегшується завдяки взаємодії в рамках механізмів міжнародних організацій. Національні механізми реалізації в кожній державі унікальні та закріплені в національних правових системах. Вони діють завдяки державним органам, уповноваженим

імплементувати міжнародно-правові зобов'язання в національне законодавство та правозастосовну практику. Міжнародно-правові норми щодо воєнних злочинів можуть бути імплементовані в українське законодавство через наявні в Україні механізми, а судові органи можуть імплементувати свою практику по воєнних злочинах в українське законодавство.

В роботі підкреслюється, що визнання неконституційним Римського статуту Міжнародного кримінального суду не може перешкодити Україні в імplementації норм міжнародного кримінального права. Для усунення проблеми визнання Римського статуту неконституційним розроблено альтернативні способи адаптації його положень до законодавства України. Держава несе основну відповідальність за переслідування міжнародних злочинців, тому національна криміналізація має вирішальне значення.

Розглянуто гармонізацію українського законодавства з Римським статутом та притягнення до відповідальності винних у міжнародних злочинах, скоєних на території України з 2013 року під час Революції Гідності та з 2014 року в рамках російської агресії проти України, включно з повномасштабним російським вторгненням у 2022 році. Констатується, що чинні положення Кримінального кодексу України не дозволяють українській національній правоохоронній та судовій системі ефективно переслідувати міжнародних злочинців, що може призвести до висновку МКС про нездатність держави здійснити таке переслідування як підставу для визнання компліментарної юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Історичний та сучасний аспекти ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду свідчать про неминучість ратифікації Україною і питання лише про створення достатніх передумов у національній правовій системі. У зв'язку з цим в роботі розглянуто можливості розширення співпраці з МКС шляхом внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України. Пропонуються доповнення до Кримінального кодексу України новими складами воєнних злочинів, таких як захоплення заручників та примус населення окупованої території до набуття громадянства держави-агресора.

Ключові слова: міжнародний кримінальний суд, міжнародні злочини, воєнні злочини, злочини проти людяності, міжнародні злочинці, міжнародні кримінальні трибунали, імplementація міжнародного кримінального права, боротьба з безкарністю, компліментарність, механізми компліментарності, Римський статут Міжнародного кримінального суду, ратифікація Римського статуту, переслідування винних у міжнародних злочинах в Україні, жертви міжнародних злочинів, відшкодування жертвам міжнародних злочинів.

SUMMARY

Pylypenko V. War crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: the issues of theory and practice. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Legal Sciences on the specialty 12.00.11 – International law. – International Humanitarian University, Odesa, 2024.

The dissertation study is devoted to the theoretical and practical aspects of the implementation of norms regarding war crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court. The work traces the formation of criminal law norms on responsibility for war crimes in international criminal law. The periodization of the formation of norms of international criminal law is outlined, which consists of five stages, the most recent of which began with the beginning of the work of the International Criminal Court, and is characterized by the increasingly widespread recognition by states of the need to implement the norms of international criminal law into their national legislation. The work emphasizes that international criminal law was formed under the influence of international humanitarian law, and currently both of these areas (international humanitarian and international criminal law) apply to all armed conflicts of an international and non-international nature. It is emphasized that the modern concept of war crimes is based on the conceptual apparatus of international humanitarian law. At the same time, it is emphasized that these two areas are not identical, and the concept of international crimes has its roots not only in international humanitarian law, but also in national legal systems, from where the main categories describing criminal behavior were borrowed. It is emphasized that the concept of international crimes, in particular war crimes, does not come directly from international humanitarian law, and that these areas developed in parallel.

The work examines the peculiarities of individual criminal responsibility for war crimes under international law. It is proven that such crimes are multiobjective, as they are expressed in violations of the rules of hostilities established by international humanitarian law, which can be enshrined both in international law and in the national legislation of states. Such crimes constitute an encroachment on the international legal order, be part of the policy of the state or an armed group, and have a large-scale and systemic nature. At the same time, individual war crimes can be committed by individuals on their own initiative, which highlights the importance of the concepts of individual and team responsibility. The work emphasizes the need to distinguish between war crimes and other types of international crimes, in particular crimes against humanity and the crime

of aggression, which will allow specifying the models of individual criminal responsibility for committing each of these types of crimes.

The work examines the impact of the activities of international military tribunals, which were created after the Second World War to prosecute and punish key war criminals. It is concluded that the activity of these tribunals significantly affected the concept of state sovereignty, limiting the discretion of states in what can be recognized as criminal behavior. The criminality of this or that act began to be determined not only by the state's desire to criminalize this act, but also by the requirements of international law regarding the criminalization of the most serious crimes that cause concern to the entire international community. It was the activity of these tribunals that gave rise to the development of the modern concept of international crime. Although the idea of condemning certain behavior during hostilities as criminal existed even before that, the condemnation of certain specific actions by the bodies of international criminal justice was of decisive importance for the formation of the foundations of modern international criminal law. From the consideration of individual cases, a coherent doctrine of international crimes, including war crimes, was formed. Thus, the doctrine of war crimes is a product of the activities of international criminal justice bodies.

The study examines in detail the further development of the concept of international crimes, which took place in the practice of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia and the International Tribunal for Rwanda. In particular, these tribunals brought the understanding that any violation of international humanitarian law can potentially be considered an international crime in the sense of international criminal law, which was actively formed in those years. The tribunals also confirmed the applicability of the concept of international crimes, including war crimes, in armed conflicts of a non-international nature. The concept of joint criminal activity as a form of complicity in the commission of international crimes appeared. The study traces the development of these and other concepts in the Rome Statute of the International Criminal Court. The norms for the protection of victims and witnesses of international crimes provided by the Rome Statute became a complete innovation, which increased the quality of court proceedings in the aspect of observing the rights of all participants in the process.

The work proceeds from the fact that a war crime can be committed only in the conditions of an armed conflict, and the very possibility of committing a crime is derived from the operation of international humanitarian law in an armed conflict. Accordingly, in the work, considerable attention is paid to identifying the temporal and spatial framework of the application of international humanitarian law in armed conflicts. The time frame of the IHL, which comes into effect at the beginning of an armed conflict and ceases at its end, is considered, with the exception of certain provisions that may relate to overcoming the consequences of the conflict, such

as the return of prisoners of war. The spatial effect of international humanitarian law is considered, covering the entire territory of states that are involved in an armed conflict and any territories affected by a non-international armed conflict. Particular attention is paid to the definition of the scope of application of international humanitarian law in armed conflicts of a non-international nature. It is precisely the clear identification of the scope of application of IHL in such conflicts that allows us to separate war crimes from general criminal crimes that may be committed in a situation of internal tension, popular unrest, sporadic acts of violence, terrorist activity, etc. The unanimity of the practice of international criminal justice bodies is noted in that international humanitarian law is applicable to armed conflicts of a non-international nature in full, and that any war crime can be committed in the context of an armed conflict of a non-international nature.

The work defines the composition of a war crime as a set of objective and subjective features established by the sources of international criminal law that characterize the act as criminal. The classification of the components of war crimes from the point of view of their objective side is given into formal ones, that is, those for the completion of which there is no need for the occurrence of a criminal result, the act itself is enough, and material ones, which require the mandatory occurrence of a criminal consequence as a result of a criminal act.

The issue of individual criminal responsibility in international law is considered, which can be implemented within the framework of national or international criminal jurisdiction, and the latter has a complementary nature in relation to the national one, that is, it is used in cases when the state cannot or does not want to carry out criminal prosecution of those guilty of international crimes, in particular, due to the lack of a corresponding composition of the crime in national legislation, the inability to apply such a norm, or the incapacity of the state itself and its bodies. The importance of not only the mechanical introduction of separate material and legal components of international crimes into national legislation is emphasized, but also the need for the introduction of entire concepts of international criminal law, such as the doctrine of command responsibility, into the legislation of states. The absence of the latter in the legislation of the state does not allow the latter to fully prosecute those guilty of war crimes and may give grounds to talk about the inability of the state to prosecute commanders up to the highest officials of the armed forces who may be responsible for the crimes of their subordinates.

The work examines the legal status of the victims and their representatives at the International Criminal Court, and also examines the issue of compensation to victims of international crimes. It is emphasized that the International Criminal Court gave victims the opportunity to participate equally in criminal proceedings as a party. At the same time, the guiding documents of the Court

take into account the special needs of certain categories of persons, such as children, the elderly, victims of sexual and gender-based violence, and provide other guarantees of the rights of victims. It was the ICC that gave the victims the opportunity to apply to the Court themselves with statements about recognizing themselves as victims independently or through legal representatives. The rules for compensating victims of international crimes, which were first established by the ICC, are being studied. In particular, it is noted about the right to claim appropriate compensation for both individuals and legal entities. The rules of the procedure for hearing cases regarding compensation for damages to victims in chambers and regulation of the level of their publicity are being considered. The legal basis and procedure for the operation of the Trust Fund, which operates in the interests of compensation for the victims and is replenished by voluntary contributions from the states that are parties to the Rome Statute of the ICC, are being investigated.

Considerable attention is paid in the dissertation study to the mechanisms of implementation of the norms of international criminal law regarding war crimes into the national legislation of Ukraine. It is emphasized that the system of international treaties and international organizations contributes to the implementation of the provisions of international law into national legislation. It is emphasized that the national implementation mechanisms in each state have their own characteristics, which are enshrined in national legal systems and operate thanks to the system of state bodies authorized to implement international legal obligations through their implementation into national legislation and law enforcement practice. It is noted that the mechanisms of implementation of international legal norms regarding war crimes available in Ukraine allow the implementation of these norms into the legislation of Ukraine, while the activity of judicial bodies can allow the implementation of the practice of international judicial bodies in cases of war crimes into the legislation of Ukraine. It is noted that the recognition of the Rome Statute of the International Criminal Court as unconstitutional in itself cannot stand in the way of the implementation of norms on international crimes into the legislation of Ukraine. Ways to overcome the problem of unconstitutionality of the Charter are identified and alternative ways of implementing its provisions into the legislation of Ukraine are explored.

The paper advocates the position that the main obligation to prosecute those guilty of international crimes rests with the state, which is why the criminalization of international crimes at the national level is of particular importance. Different models of implementation of the obligation to criminalize international crimes are considered, in particular incorporation, transformation, deportation. The advantages and disadvantages of each of these models are studied using the example of the national legislation of individual states.

The work concludes with a study of Ukraine's interaction with the International Criminal Court in the aspect of harmonizing Ukrainian legislation with the Rome Statute and interaction with the ICC in prosecuting those guilty of international crimes committed on the territory of Ukraine since 2013 during the Revolution of Dignity, and since 2014 as part of Russian aggression against Ukraine, including a full-scale Russian invasion beginning in 2022. It is concluded that the current criminal code of Ukraine does not fully comply with the Rome Statute, which does not allow full prosecution of international criminals by the forces of the Ukrainian national law enforcement and judicial system. In any case, such prosecution may be considered by the ICC as insufficiently effective, which may lead to the conclusion of the inability of our state to carry out appropriate criminal prosecution and recognition by the ICC of the need to exercise complimentary jurisdiction in the cases of international criminals in Ukraine. The problem of Ukraine's ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court is considered in the historical aspect and in the aspect of modernity, it is concluded that such ratification is inevitable, and the issue is only in creating sufficient prerequisites for this within the framework of the national legal system of Ukraine. Proposals are being made to supplement the Criminal Procedure Code of Ukraine with provisions that would allow for more comprehensive interaction with the ICC. There are proposals for supplementing the Criminal Code of Ukraine with material and legal norms regarding some types of crimes, for example, taking hostages as a war crime and forcing residents of the occupied territories to become citizens of the aggressor state.

Key words: international criminal court, international crimes, war crimes, crimes against humanity, international criminals, international criminal tribunals, implementation of international criminal law, fight against impunity, complementarity, mechanisms of complementarity, Rome Statute of the International Criminal Court, ratification of the Rome Statute, prosecution of the guilty in international crimes in Ukraine, victims of international crimes, compensation for victims of international crimes.

Підписано до друку 26.01.2024.
Формат 60х90/16. Ум-друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 2401-10

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com